

EESTIKEELSESED TEKSTID HERRNHUTI VENNASTE UNITEEDI KESKARHIIVIS¹

Küllli Prillop, Annika Viht

Eesti kirjakeele ajaloo uurimises on seni jäänud tähelepanu alt välja vennastekoguduse eestikeelsed käsikirjad 18. ja 19. sajandist: raamatu-tõlked, kirjavahetused, elulood. Suur osa neist on just lõunaeesti keeles.

Järgnevas anname ülevaate vennastekogudusest ja selle raames tegutsenud eesti kirjameestest, Herrnhuti Vennaste Uniteedi Keskarhiivist ning arhiivis leiduvatest eestikeelsetest originaaltekstidest, millega tutvusime sügisel 2024 Herrnhuti külastades (vt arhiiviallikate loetelu artikli lõpust).

Vennastekoguduse teke

Vennastekoguduse liikumise ehk hernhuutluse rajas Saksimaa justitiisnõunik krahv Nikolaus Ludvig von Zinzendorf (1700–1760). Hernhuutlust on nimetatud Böömi vendade liikumise renessansiks. Böömi vennad olid hussiitide liikumisest 1457. aastal võrsunud usuvennaskond, mis taotles algkristlikku liitsust ja oli usupuhastuse eelkäija. Emakeelse hariduse ja emakeelsete jumalateenistuste soov koos vastumeelsusega kulutada raha kirikute uhkele kaunistamisele ja Vatikani ülalpidamisele oli levinud juba XIV sajandi keskel Inglismaal, kui Oxfordi ülikooli professor John Wycliffe (1331–1384) tõlkis Piibli (ladinakeelse *Vulgata*) inglise keelde. Tollastele preestritele tundusid rahvakeeltes jutluste pidajad harimatud ja neid hakati halvustavalt lollarditeks kutsuma (inglise *lollard* on arvatavasti hollandi päritolu sõna, vrd hollandi *lollaerd* '(palvete) pomiseja'). Wycliffe'i ideid levitas Tšehhimaal Jan Hus (u 1370–1415), kes katoliku preestrina pidas tšehhikeelseid jutlusi ning sai rahva hulgas väga populaarseks, aga lõpuks

¹ Artikli valmimist on toetanud Kultuuriministeeriumi projekt „Eestlaste teekond euroopaliku kultuuri objektist subjektiks vennastekoguduse kirjavara peeglis“ (KUM-TA56) ning Haridus- ja Teadusministeeriumi Eesti Keele Instituudi baasfinantseerimise projekt „Eesti kirjakeele arengud 18. sajandil“ (EKI-BAAS-2025/2).

ketserina tuleriidale saadeti. Jan Husi pooldajaid nimetatakse hussiitideks ning Böömi vendade kaudu kandus nende mõtteviis edasi.

Vennastekoguduse liikumise tegelik alustaja oli puusepp Christian David (u 1692–1751), kes põgenes Tšehhist katoliku kiriku tagakiusamise eest. Krahv Zinzendorf lubas tal ja temaga koos põgenenud kaaslastel oma maadele uued kodud ehitada. Nii asutati Herrnhut. Herrnhuti tulnute seas oli eri tõekspidamistega rühmitusi, kes omavahel sugugi hästi läbi ei saanud. Zinzendorf ise oli südametunnistuse vabaduse eest võitleja, kes polnud ühegi konfessiooni vastu, vaid lähtus Jeesuse soovist „et kõik oleksid üks“ (Jh 17:20). Ta kutsus kõik elanikud kokku (neid oli siis mõnisada) ja pidas kolmetunnise kõne. Allkirjastati „Vennalik kokkulepe“, aga segadused Herrnhutis jätkusid. Ühises armulauaosaduses jõuti 13. augustil 1727 lõpuks üksmeelele, kahetseti vastuolusid ning lepiti ära. 13. augustit peetaksegi vennastekoguduse vaimseks sünnipäevaks. „Vennalik kokkulepe“ oli suures osas tõlge Böömi vendade ladinakeelsest põhikirjast. (Ilja 1995: 31–38)

Vennastekoguduse jõudmine Eestisse

Krimulda õpetaja kutsel tuli vend Christian David 1729. aasta sügisel Riiga. Järgmise aasta jaanuaris suundus ta Tallinna. Tallinnas lõi ta kontakte pietistlike õpetajate ja linnaisadega, samuti Tallinna kandi talurahvaga. Võib öelda, et David, kes oli tegelik Herrnhuti ehitaja, pani aluse ka vennastekoguduse liikumisele Tallinnas ja üldse Eestis. Krahv Zinzendorf külastas Tallinna 1736. aastal. Ta oli küll pühitsetud luteri kiriku pastori, aga 1736. aastal siiski lindpriiks kuulutatud. Krahv jättis oma mõisad abikaasa hoolde ja asus ise tegutsema misjonärina. Tallinnas pidas ta jutlused Oleviste kirikus ja Toomkirikus ning jättis sügava mulje mitmele siinsele vaimulikule. Tallinnas sai Zinzendorf ka teada, et Piibel on eesti keelde tõlgitud, ent trükkimiseks raha ei piisa. Nii otsustas ta trükkimist ise 200 riigitaalriga toetada ja kutsus panustama ka kohalikke mõisnikke. Tänu sellele sai Piibel 1739 ilmuda. (Ilja 1995: 43–63)

Suurem usuline ärkamine Lõuna- ja Põhja-Eesti talurahva seas toimus aastatel 1739–1742. Eesti- ja Liivimaale saabus Herrnhutist vähemalt 80 venda ja õde, kelle eestvedamisel liikumine siin kiirelt levis (Ilja 1995: 106). Rajati palvemaju ja paljudes kohtades tuli kõrtsid sulgeda, sest seal ei käinud enam eriti keegi. Talurahva seast kerkisid esile omad jutlustajad.

Näiteks Saaremaal Upa külas said kohaliku prohveti kuulsuse omandanud Tulesalu (Tuleselja) Krõõda jutlused ja palvetunnid nii populaarseks, et kogunemisi tuli hakata pidama küla karjamaal, mujale ei mahtunud rahvas ära. Upa prohveti kivil pidas jutlust isegi Saaremaa superintendent Eberhard Gutsleff noorem, kes oli hernhuutluse aktiivne levitaja Saaremaal ja hiljem seetõttu vangistati. (Laur 2018: 183)

Vennastekoguduse mõju talurahvale

Kirikuvisitatsioonidel märgati vennastekoguduse tugevat mõju talurahvale. Leiti, et ebausk taandub, rahvas hävitab ise oma muistseid pühapaiku, söögipalve lugemine on saanud üldiseks tavaks, talupojad suudavad pühakirja seletada ja on kuulda isegi mitmehäälsel laulu. Ka osa siinseid kirikuõpetajaid liitus vennastekoguduse tegevusega. Oluliseks sai eestikeelse hernhuutliku kirjanduse ja lauluraamatute väljaandmine. Sellega alustas Urvaste pastor Johann Christian Quandt vanem, kellest said innustust teisedki. Eialgu toetasid vennastekogudust ka Liivimaa ülem-superintendent Jakob Benjamin Fischer ning Eestimaa konsistooriumi assessor ja sinodi direktor Christoph Friedrich Mickwitz. (Põldmäe 2011: 50–51; Laur 2018: 184)

Vennastekoguduse keelustamine 1743

Paljudele oli vastuvõetamatu, et hernhuutlased ei eeldanud jutlustajailt teoloogilist haridust ja et Saksamaalt tulnud õpetamata käsitöölised said end ise õpetajateks kuulutada. Lihtrahva hulgas viibivad saksa vennad suutsid aga kiiresti omandada eesti keele ja nende kaudu tulev õpetus oli rahvale arusaadavam kui pastorite õpetus, nii et hernhuutlus võeti talurahva seas kergesti omaks. Muidugi kaasnes kiirelt leviva elava usuliikumisega ka liialdusi ja isegi talupoegade rahunusi. Hernhuutlasi süüdistati, et vanemad tormavad palvetundidesse, jättes lapsed omapäi, et naised jooksevad prohvetitena ringi ja kõnelevad kogudustes, et oma majapidamised jäetakse hooletusse, et levitatakse eksiõpetusi, et kirikule on hakatud eelistama palvetunde. 16. aprillil 1743 keelati vennastekoguduse tegevus Läänemere- maades. Salaja siiski jätkati tegutsemist. Saksamaalt siia saadetud

töötegijad pidid enamikus küll lahkuma, aga seda aktiivsemalt said kaasa lüüa eestlased ise. Keeluaaja lõpetas Katariina II järk-järgult 1763–1764. Kuni sajandi lõpuni endist populaarsust ei saavutatud. (Ilja 1995: 123–204; Laur 2018: 184–186)

Vennastekoguduse uus tõus XIX saj teisel kümnendil

Vennastekoguduse uus tõus algas XIX sajandi teisel kümnendil. Tsaar Aleksander I oli ise Herrnhuti külastanud, oli sellest vaimustatud ja andis oma manifestiga 1817. aastal vennastekogudusele loa Baltikumis tegutseda. Vennastekoguduse liikumisse kuulus selle kõrgajal umbes 10% täiskasvanud eestlastest, poolehoidjaid oli ilmselt rohkemgi. Nüüd oleks vennastekogudus võinud kuulutada ennast iseseisvaks kirikuks, nagu see oli Saksamaal, aga otsustati siiski jääda luterliku kiriku siseseks liikumiseks. Vennastekoguduse siinse kaheksa ringkonna juhid olid küll Herrnhutist saadetud diakonid, aga ristimine, armulaud, leer, laulatused ja matused jäid ikka kiriku hooleks. (Laur 2018: 187)

Vennastekoguduse uus võidukäik ja sellega kaasnev müstitsismi levik XIX sajandi esimestel kümnenditel ei meeldinud ratsionalistlikule kirikule, kuigi selles nähti ka head. Näiteks Otto Wilhelm Masing möönis kirjas Johann Heinrich Rosenplänterile 1820. aasta novembris (Kirjad II: 315): „Teiselt poolt ootan ma mingist arukalt organiseeritud piibliasutusest meie tõesti heasüdamlikule ning just seepärast religioossuse suhtes väga vastuvõtlikule maarahvale kõige paremat – ja jõuan sellelegi veendumusele, et praegune hernhuutlus, kui labase kuju ta siin või seal ka ei võta, on Jumala tark seadmine ning aitab ette valmistada vaese, toore, ula ja unarule jäetud rahva muutmist kõrgemale haridusele vastuvõtlikumaks.“

Vennastekoguduse tegevuse piiramine

Aasta hiljem oli Masing aga juba veendunud, et hernhuutlaste tegevus tuleks lõpetada, sest sellel oli rahva harimatuse tõttu ilmseid halbu tagajärgi. Näiteks avaldas Masing oma „Marahwa Näddala-Lehe“ 1822. aasta 41. ja 42. numbris Pärnust saadetud hoiatava kirja sellest, kuidas mõned hernhuutlased keelavad naistel ehteid kanda, nii et kaupmehed sõidavad

ringi ja annavad hõbeehete vastu odavat kaupa. Kõneosavad kaupmehed olevat juba mitu vakatäit hõbedat ära viinud ja ähvardavat tõrkujate loomad ära nõiduda. Probleemi lahendusena nägi Masing rahva paremat haridust. Masing ka tegutses selle nimel, kuid tema üldteada hernhuutlaste-vastatus takistas nädalalehe ja muudegi teoste levikut (Põldmäe 2011: 435–470).

1832. aastal võeti vendadelt vaba esinemise õigus oma palvemajades. Lubatud oli ainult tsenseeritud palve- ja jutluseraamatute ettelugemine. Pastorid ei tohtinud olla vennastekoguduse liikmed. 1857. aastal otsustas Herrnhuti sinod lõpetada keskuse vahetu tegevuse Eesti- ja Liivimaal. (Laur 2018: 187)

Vennastekoguduse arhiiv Herrnhutis

Vennastekoguduse arhiivis säilitatakse ulatuslikku dokumentatsiooni koguduse tegevuse kohta kogu maailmas, sealhulgas misjonitööst Aafrikas, Kariibi mere saartel, Gröönimaal, Lõuna-Ameerikas ja Indias. Arhiiv hõlmab rikkalikku kirjjavahetust, päevikuid, jutlusi, statistikat ja koguduste kroonikaid. Ka palju Eestit puudutavaid dokumente on säilinud tänu sellele arhiivile.

Arhiivi eellugu ulatub 1730. aastatesse, mil hakati koguma ja säilitama esimesi misjonäride aruandeid ülemeremaadest, Zinzendorfi kõnesid ning kogudusepäevade protokolle. Juba 1733/34 määrati arhiivile ka juhataja. Töö arhiiviga jagunes mitme venna vahel, kuid esialgu ei leitud arhiivile püsivat asukohta. Zinzendorfi surma ajaks 1760. aastal oli arhiiv Zeistis. 1764. aastal otsustas Marienborni sinod asutada ametliku *Unitätsarchiv*'i. Otsus sündis eeskätt vajadusest dokumenteerida omaenda ajalugu. Sinodil tõdeti, et korralikku ajalooraamatut saab koostada alles siis, kui arhiiv on korrastatud. Selleks määrati kaks komisjoni, kelle ülesandeks sai Euroopas laialipillutatud arhiiviosade ja dokumentide kogumine Zeisti, nende läbi vaatamine ja hindamine, kas need väärivad arhiivis säilitamist. Zeisti valik arhiivi asukohaks tehti muu hulgas julgeoleku kaalutlustel, tulenevalt Seitsmeaastase sõja kogemustest. Kuid Napoleoni sõdade tõttu seati see otsus kahtluse alla. Umbes 1800. aasta paiku kerkisid esile ka dokumentide säilitamise probleemid: arhiivi kippus tungima vesi, hoone üks sein oli väljapoole vajunud ja tekitanud suure prao seinas, hiiredki kimbutasid aegajalt. Arhiiv viidigi üle Barby lossi. (Kröger jt 2014: 12–22)

Aastatel 1801–1811 oli Barbys arhivaariks Christlieb Sutor, Kambjas sündinud mees. Ta kutsuti arhiivijuhatajaks pärast pikemat haigust, kui muud tööd enam ei sobinud. Tagantjärele nimetatakse Sutorit arhiivi „mustaks lambaks“. Tema eluloos on seda väljendatud väga pehmelt: „Ta täitis oma viimased ametikohustused pühendumusega, osavuse ja rõõmuga ning veetis oma viimased elupäevad meie keskel, kuivõrd teda vaevav haigus seda võimaldas, tänuliku ja heatujulisena. Ta ei varjanud ka neid mitmeid väärsammusid, mis tema teenistuses Issanda kojas aset leidsid.“ Sutorile heidetakse ette kallutatust arhiivimaterjalide valimisel ja säilitamisel ning ebaõigete andmete esitamist. Tal puudusid arhiivitööks vajalikud teadmised ning ta esitas pidevalt uusi dokumentide hävitamis-nimekirju. Osaliselt põhjendati arhiivimaterjalide hävitamist sobivate hoiustamisvõimaluste puudumisega. Samas kartis juhtkond, et dokumentides võib ilmneda kompromiteerivat teavet. (Kröger jt 2014: 23, 57)

1809. aastal kolis Sutor arhiivi Nieskysse. Pärast Sutori surma täideti arhiivihoidja ametit aastaid vaid osalise töökoormusega. 1820. aastal viidi arhiiv Herrnhuti mõisahoonesse ja arhiivitöö sai uue hoo sisse 1825. aastal. 1889 valmis uus arhiivihooned Herrnhutis. (Kröger jt 2014: 22–29)

Vennastekoguduse eestlastest kirjamehed

Vennastekoguduse üle saja aasta kestnud Herrnhutist juhitud tegutsemine soodustas eestikeelse kirjavara loomist ja ka eestlaste endi osalust selles. Hernhuutlikke palveringe juhtisid enamasti kirjaoskajad kohalikud inimesed: eestlastest köstrid, koolmeistrid, käsitöölised, talupojad. Esmalt oli praktilist kirjaoskust vaja, et koostada päevikuid oma koguduse andmetega ning esitada olulisemaid andmeid ringkonna üldpäevikusse. Tartu-maa 1759. aasta päevikust võib lugeda: „Kirjutamine on peaaegu kõigile velistele sääraseks raskeks tööks, et nad meelsamini peksaksid rehte ja teeksid kõige raskemat tööd, kui et kirjutaksid, sest et ükski nendest pole seda oma nooruses õppinud, vaid pärast [usulist] ärkamist on nad õppinud lugema ja osalt ka kirjutama; paljud ei oska kumbagi.“ (Põldmäe 2011: 132)

Palveringide juhid pidid mingil määral tundma hernhuutlikku kirjan-dust. Kitsaste majanduslike olude ja ametlike piirangute tõttu ei saanud trükkida muud sobivat kirjavara kui laulu- ja palveraamatud. Nii loodi hulk käsikirjalisi eestikeelseid teoseid ja tehti neist ärakirju. Eriti suur puudus

mis tahes eestikeelsetest raamatutest oli Lõuna-Eestis. Polnud ju isegi lõunaestikeelset Vana Testamendi tõlget. Samas oli Lõuna-Eesti talurahvas kirjaoskajam kui põhjaestlased, nii et pikemaid käsikirju ongi säilinud peamiselt Lõuna-Eestist. (Põldmäe 2011: 398–424)

Enim hernhuutlaste eestikeelseid kirjutisi on XIX sajandi alguskümnenditest, mil vennastekogudus levis maksimaalse kiirusega, aga juba XVIII sajandi teisel poolel kerkisid esile eesti soost kirjamehed, kes suutsid saksa keelest raamatuid tõlkida (vt Põldmäe 2011: 113–127, 221–237).

Vennastekogudus pakkus talurahvale eneseteostusvõimalusi ja suurendas ühtsustunnet. Hernhuutlikest peredest olid pärit Friedrich Reinhold Kreutzwald, Carl Robert Jakobson, Jakob Hurt, Villem Reiman, Jaan Tõnisson. (Laur 2018: 188)

Paraku on osa hernhuutlikest tekstidest kaotsi läinud, näiteks Herrnhutis saksakeelsena säilinud Matsi Antsu ja Mikko Johhani kirja Zinzendorfile eestikeelne originaal. Vennastekoguduse keelustamisega seoses hävitati osa trükiseid, näiteks Johann Christian Quandt vanema pietistlik elulugude raamat „Kolm kaunist waggause eenkojut“ (1737) ja lauluraamat (1741) (Lukas 2024). Mitmed hernhuutlikud trükised on digiteeritud ning 2025. aastal alustati ka käsikirjade (tõlgete, kirjade, elulugude jm) süsteemse digiteerimisega.

Eestikeelsed tekstid Herrnhutis

Enamik eestikeelseid hernhuutlikke tekste on koondatud Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolisse arhiivi, kuid neid leidub ka kirjandusmuuseumi muudes kogudes ning teisteski mäluasutustes. Herrnhuti Vennaste Uniteedi Keskarhiivis säilitatakse valdavalt saksakeelsete päevikute, aruannete ja kirjade seas näpuotsaga eestikeelseid tekste.

Kõige mahukam neist on 805-leheküljeline käsikiri „Sest Tõisitsest Kristlikkust ellust“ (NB.VII R.3 322): ühe olulisima pietistliku teose, 17. sajandi algul ilmunud Johann Arndti raamatu „Vier Bücher vom wahren Christentum“ tõlge lõunaestikeelse keelde. Tõlkija kohta saab midagi oletada üksnes kaudsete andmete põhjal ning nende alusel on teose eestindajaks peetud kas Urvaste koolmeistrit ja köstrit Mango Hansu (Põldmäe 1939; Vinkel 1993) või tema äia, Urvaste köstrit Adam Koljot (Põldmäe 1981). Pole aga sugugi välistatud, et mõlemad tegid raamatu juures koostööd; see on kirjagi pandud kahe käega (Prillop 2025).

25 10.a

Se Welle Matse Jaani Ello Käük n. Kõne
Mina olle 30 ajastaiaga umbusfen Ellanu,
päle se Tomas se armas õn: minno kenre
pole, n. mino ülles witgumiste ajal, rähkät
se armas õn: neid larka wellist, kemulle
eige selgeste, õn: ette maalpwa, n. muelli
armas neidoga ümõre käwwä, sis Errät se
armas õn: Pattu unne ülles, n. perrän sed-
dä saje miina koggodusse manõ, 1749 ajastal
n. miina Tuusfi El se armas õn: mulle õma
wettist palget näüt, n. Sakl minna om
mas Teendres wõtta, n. kink mulle et miina
pidi teoliste õfauft sama, Ent mul ollise
kõrd kõrtfi saisyus, sega panni miina wasta, et
miina ei woi se oslauste sisen olla, Ent perräst
Tuusfi miina n. rähkiste seddä, et miina selle
armfalle õn: wasta panni, n. Herdä se Tarbis
Keli, Ent fiski olli mulle se weel saures armus, et
miino se armas õn: õma koggodusse manõis n.
Tõdnu, n. se armas õn: om miino 45 ajastaiaga
fen õnsan käükiz rähbi ewididana, n. läl
küllän kon miina olli, olli se armas õn: ütte
armfat kokko tallomist kirkau, n. Hõlle
kandõjt se Tarbis pandnu, Et Temä armo Tõõ
wois Eddesi miinä, Ent perräst Kuls se armas
õn:

Joonis 1. Matsi Jaani eluloo algus. Foto: Herrnhuti Vennaste Uniteedi Keskarhiiv 2. (LL R.22.43.10.a)

² Täname Olaf Nippet kvaliteetsete digikooipiate eest.

Vennastekoguduses peeti oluliseks elulugude kirjalikku fikseerimist. Kindlasti aitas eluloo kirjutamine inimesi väärtustada (Hinrikus 2010: 24). Elu lõpus koostati elulugu, mis loeti matusel ette ning mida hiljem säilitati, biograafiaid lisati aastaaruannetesse ja päevikutesse. Osa elulugusid levis ajakirjade vahendusel kaugetesse paikadesse (Beyer 2005: 338). Näiteks kogusid ajakirja Nachrichten aus der Brüdergemeine kaudu tuntust Jaan Uumanni ja Kristjan Kooli elulood (Põldmäe 1938: 394). Veebikataloogi andmetel näib Herrnhutis talletatavat vähemalt seitsekümmend etnilise eestlase elulugu, mis alles ootavad avastamist, nt Luzo Adam (? – 03.01.1766), Järwe Jaan (? – 04.11.1765), Kuldi Ado (1710 – 24.02.1764) ja Kolko Peb (? – 20.07.1757). Loodetavasti on nende seas ka selliseid, millest on lisaks saksakeelsele tõlkele säilinud eestikeelne originaal, nii nagu on see Matsi Jaani biograafiaga (vt joonis 1), mille algusest selgub õnnekombel mehe sünniaeg:

„Minna olle 30 Ajastaiga umbussun Ellänu, päle se Tömmas se armas Önn: minno henne pole, N. minno ülles Wirgumisse Ajal, Lähhat se armas Ön: neid saksa wellitsit, ke mulle öige selgeste, ön: Ette maalsiwa, n. mul olli armas neidega ümbre käwwä, ses errät se armas ön: Pattu unnest ülles, n. perrän seddä saije minna koggodusse mannu, 1749 ajastal.“

Elulugu edasi lugedes saame teada, et Matsi Jaan elas Võnnu kihelkonnas.

Eestikeelseid fragmente sisaldavad kirjad

Enamjaolt on Herrnhuti ja Eesti vaheline kirjavahetus saksakeelne, üksnes eestlaste nimed on eesti keeles. Ometigi leidsime ka 47 saksakeelset kirja, kuhu oli põimitud rohkem eestikeelseid fragmente: sõnu, fraase ja lauseid. Esimene taoline kiri pärineb aastast 1749, ülejäänud jäävad perioodi 1794–1814 ning on enamjaolt adresseeritud Johann Christian Quandt nooremale, kellele kirjutasid eesti keelt sisaldanud fragmentidega saksakeelseid kirju vennaste Tartumaa ringkonna hoolekandja Martin Kohler (22 kirja), Läänemaa ringkonna hoolekandja abiline Johan Gottlieb Bechler (5), Tartumaa ringkonna hoolekandja Johann Heinrich Förster (4), Saaremaa ringkonna hoolekandja Johann Christoph Schreiber (4), Läänemaa ringkonna hoolekandja Johann Christian Neumann (3), Kambja pastor Heinrich Andreas Erxleben (2), Läänemaa ringkonna hoolekandja J. G. Werner (2),

Põhja-Eesti ringkonna hoolekandja Carl Friedrich Genge (1) ja üks seni tuvastamata isik (1). Vendadele üldiselt on kirju adresseerinud Werner (1), Erastvere mõisniku Reinhold Gustaf Ungern-Sternbergi (1714–1787) noorim poeg Fredrik Christlieb (1) ja seni tuvastamata isik (1).

Johann Christian Quandt noorem, kelle ümber Herrnhuti arhiivis talletatud vennastekoguduse eestikeelne kirjavahetus koondus, oli sündinud 1733. aastal Urvastes ning mäletas lapseõlvest tollast hoogsat usulist ärkamist, kuid peamise osa elust elas ta Saksamaal, tegeledes vennastekoguduse juhtkonnas majandusküsimustega. 1793. aastal külastas ta üle 47 aasta taas Eestit ning tegi 1794. aastal koos Kohlerite abielupaariga ringreisi. Tema külaskäike hinnati kõrgelt. Sümpaatiat kasvas isa Johann Christian Quandt vanema mälestus ja maakeele valdamine. Kogudusi külastades märkas Quandt vajadust hernhuutlike lauluraamatute järele. Koos Heinrich Andreas Erxlebeni ja eestlase Aleksander Raudjaliga andiski ta välja lõuna-eestikeelse lauluraamatu (1802), liturgiaraamatu (1810) ja litaaniate kogu (1810), mis võeti laialdaselt kasutusele. (Põldmäe 2011: 238–255)

Quandtile adresseeritud kirjadest kümnes saadetakse talle eestikeelseid sõnumeid, näiteks edastas Werner talle 17 aastat pärast Eesti-visiiti (1811) järgneva tervituse: „Ka monned meie Awwitajattest, kes sind, armas Wend, weel mälletawad, läkkitawad Sul palju tuhhat terwist. Neil on iggakord suur rõõm, kui nemmad middagi sinnust kuulda sawad, isse ärranis se wanna Rihtri Hans, Hapsalus, kes igga pühhapäwa seie küllas tulleb koggu-misse honese.“

Neljas kirjas annab Kohler edasi Quandti kohta öeldud sõnu, näiteks aastal 1795 saadetud kirjas: „Mein guter Laur hat sein bund Papier selbst abgeholt, und die freude war groß, er sagte, se om immelik³ mes se armas Welli Quandt teep, ich sagte ihm. se om armo perräst, selle et teña siño ni wäega armastap. Er war recht vergnügt, besorgt seine sache noch recht Treu, aber er ist iñer schwach, gestern war er wieder hier, weil er bey P. Roth zu thun hatte wegen büchern.“⁴

³ Kirjades kasutatakse korduvalt sõna *immelik* tähenduses 'imeline', nt ka ühes Kohleri kirjas Quandtile (1796) *Oh immelik, et se armas Welli ikkes miño päle mõtlep.*

⁴ „Minu Laur läks ise oma paberipataka järele ja rõõm oli suur, ta ütles, *se om imelik mes se armas Welli Quandt teep*, ma ütlesin talle, *se om armo perräst, selle et teña siño ni wäega armastap.* Ta oli üpris õnnelik, ajab oma asju üsna truult, aga on alati nõrk. Eile oli ta siin, sest tal oli P. Rothi juures tegemist raamatute pärast.“ (tlk Ruari Emil Morrison)

Kuues kirjas on tsiteeritud laulusõnu, näiteks teatas Förster (1812), et *Rööm n. Waiwa* asemel tuleks kirjutada *Rööm n. Waiw*.

Üksteist kirja sisaldavad terviklause pikkusi tsitaate, mis pole ei laulusõnad ega Quandtile suunatud või temast rääkivad ütlused, vaid annavad edasi muid talurahva lauseid, näiteks on Kohler (1795) vahendanud oma abilise Lauri sõnu talle antud kõharohu kohta: „ich gab ihn was anderes, als die gewöhnliche brust medecin, das waren die schlaf u. Kinder Tropfen. Die schlugen gut an, daß er mir schrieb, Se om üts imelik hä rohhi, ta teggi palju hääd.“⁵

Sageli piirduti kirjades fraasidega, nagu Bechleri kirjas (1804) *wägga kallis pääw*, või üksiksõnadega, millest mitmes kirjas kordusid *welli*, *emmand*, *köster*, *rohhto* ja *hädä*.

Kõige pikem eestikeelne tsitaat pärineb Erxlebeni saadetud kirjast (1807), mille lõpus on isegi kirja saaja nimi ja sihtkoht Berthelsdorf eesti-pärastatud:

Wedikest Maa-Keeld om ka weel waija mannu paña. Kik waña Söbbra, Wellitse n. Sössari terwitawa Siño kigest ♡mest. Wörsteri Essand oña Emmandaga ka nisañute. Teña sai ommete nüüd jälle parrembas. Halli többi olli tedda waega nõrkas tennu. Nüüd läap jälle kõrda. Wötta ka meije möllembide käest palju terwüs essiärrälikkult Siño waña Wellest Erxleben.

Talwest ehk talwe ilmast meije ei tija weel middake. Suur Wihma meile täamba, nink se weidi Luñi, mes olli, kaup kohhalt jälle ärrä. Kes teed, mes Luggu teile om. Juñalaga.

Se Tähhekenne sago armsa Welle Jaani Kristi Quandti kätte Pärtli küllan Herrnuti man.

Erxleben oli ühtlasi ainuke, kes kasutas eestikeelses tekstis südamemärki. See esines kahes meie leitud kirjas, teisel korral ühes eestikeelses kirjas (1800), mis algas pöördumisega „♡mest armastetu Welli“.

⁵ „Ma andsin talle midagi muud kui tavalised rinnaravimid, see oli need une- ja lastetilgad. Need mõjusid nii hästi, et ta kirjutas mulle, *Se om üts imelik hä rohhi, ta teggi palju hääd*.“ (tlk Ruari Emil Morrison)

Eestikeelsed kirjad

Rudolf Põldmäe veetis Herrnhuti arhiivis neli intensiivset kuud, mille jooksul ta jõudis läbi töötada sealse Eestit puudutava ainekogu (Põldmäe 1940: 74). Tema kokkuvõtte arhiivis leiduvast materjalist lubab loota eestikeelseid kirju juba 18. sajandi keskpaigast, sest ta ütleb 1750-ndate kohta: „Juba neist algusaegadest leidub arhiivis ka eestlaste kirju juhtivaile hernhuutlastele, mis enamasti on tõlgitud saksa keelde, kuid mitmed esinevad ka eestikeelses originaalkujus ja on omaette haruldased kirjanduslikud dokumendid. Neid leidub ka hilisemaist perioodidest.“ (Põldmäe 1940: 76)

Meie leidsime oma paaripäevase visiidi jooksul 18. sajandi keskpaigast vaid ühe eestikeelse kirja (vt joonis 2), mille olid kirja pannud Urvaste vennastekoguduse „Wannamba nink Eestsaisja“ Matsi Keert, Matsi Ants, Mikko Johhan ja Matsi Peter. Dateerimata kirja aitab sajandi keskmistesse kümnenditesse paigutada asjaolu, et 22. jaanuarist 1750 pärineva Urvaste visitatsiooniprotokoll järgi tundusid hernhuutlaste ülekuulajad pidavat just Vana-Antsla koolmeistrit Matsi Keerti Urvaste vennastekoguduse juhiks (Põldmäe 2011: 72). Matsi Keert oli ärganud 1735. aastal koos köster Adam Koljo, koolmeister Mango Hansu ja tüdruku Pime Hebboga (Põldmäe 2011: 48–49). Urvaste vennastekogudus kasvas suure hooga ning 1741. aastal pandi ametisse kõik vennaste süsteemile omased töötajad, kusjuures Matsi Keerdist sai peavanema Tülso Toomase abiline (Põldmäe 2011: 60–61). Kirjas tänatakse saksa vendi juhatamast vennakseid elava ja elumuutva usu juurde. Paaris kohas on nähtavaks saanud kirjutaja peas olnud sünonüümid: *koggodus kerkuken, ussu (ehk religioni), paikakeist (assemekleist), koggotusseken o. koggodusseken*.

Ajaliselt järgmine kiri (1779) pärineb samuti Urvaste kihelkonnast, autoriks Rüütli Johhan Sõmerpalust. Kirja saksakeelsest tõlkest selgub, et adressaadiks oli Joseph (täpsemad andmed puuduvad), kes juhtis Herrnhuti diasporaatööd (Ilja 2005: 330). Johhan väljendab rõõmu õndsuse üle, mis on tulnud Jeesuse ohvrisurma kaudu, ning tahet pidevalt oma õnnistegijat silme ees hoida. Oluline on suhtlus teiste hernhuutlastega: kirjutaja tervitab ja tänab Saksamaa õdesid ja vendi, palub neil Liivimaa õdedele-vendadele mõelda ning lubab eestlastel sama teha.

1795. aastast on säilinud väga informatiivne kiri, kus Puhja köster Jakob Süelt loetleb Puhja ja Rannu kihelkonnas tegutsevate vennaste kooskäimise kohti ja nende juhtide nimesid koos rolliga (pidaja, teoline või lihtsalt

Kallis Koggoður
Kallis nink önnis Welliste Koggoður Kerkuker!

efk Nönni könd küel üö efk töine meije
kerkust kirjä läbbi hendä teije. Emma likko halekani
miffele nink töidmiffele omma ärrä andan, jis ei alle
meije ommele söinu sega öige täwäelikköid rakkulik
ko alla: enge^{te} mällestämine kige niide önnistuste päle
kumba se wona kerne teije orjusse nink töitmisje läbbi läbbi
meije päle om laaknu tulla, se om meid kikkurajanu, et me
ije hendä nink meije eeffima Koggoðurst se samma kir
jäga neel üö könd efi ärrälikkalt teije usjutawa söä
me päle panneme, nink omma tennet söäme tontundmist
te teije waasta, ni käfte kui meil parhella om, nink kui
meil meije önnistegijä armo läbbi tullewal ajal saapet
ollema, teije üöjä sijse kaldame. Meije tunneme söäme
häbbenemisse nink allandamisjega, et meije teije wellis
te orjusse läbbi, kumb neile se armo oppusjega meije man
om olan, sest phänmärisjost nink pimmedisjost, kumma
sijsen meije ennitset aul alle ellänä, se wabbor olleme sanu.
Se ellänä wofu pole meije kike armjamba önnistegijä sijse
ke meije mees nink pä, se sadetu, se mä weppe nink
kawa kalli ärräterimise päle pohjandetu, nink ajast
ajani kige önnistustte sijse, olleme sadetus jann, kumma
selle welliste xergale niid sel perrämestel aul omma.
nink et meile niid se arm om jann, et meije ilma meije
tenimisteta ellänä luhimise se samma kerkukese küel
ten olleme, jis tunnistamine meije jeddä, ni kui meil
se söämen tubta om, et meije jeddä omma wofu se ek
religioni: töisijtes hikkis armone, et meije se önja orjusse
sijsen, meil teijega om, kassaste, nink ikkes ennäm ja
ennäm se saaji pohjandetus, nink se perrämest janne
meije se önnistegijä armo läbbi ni kassata se päle jann
jämä kui meije elläne.
selle palheme meije wäega nink allandikkult, et se
welliste kerk meil neel eddispäidi tahhaji iitte
paikaxest. se se mekseist omma hólma nink üöjä sijsen

Joonis 2. Matsi Keerti jt kirja algus. Foto: Herrnhuti Vennaste Uniteedi Keskarhiiv. (R.19.G.a.a.17.b.267)

luuliikmine 'liige') vennastekoguduses, näiteks: „Ango Küllän om Suima Jaak Teolinne, seddä Tundi peetas Aija otsa Mihkli majan.“ Kirja saajaks on märgitud „Armas Hole-Kandja!“.

Aastail 1793–1814 kirjutasid Quandtile eestikeelseid tervikkirju samad inimesed, kes olid ka oma saksakeelsetes kirjades korraks ümber lülitunud eesti keelele: Heinrich Andreas Erxleben (3), Martin Kohler (2), Johann Christian Neumann (1), Carl Friedrich Genge (1) ja Fredrik Christlieb Ungern-Sternberg (1). Peale sakslaste kirjutas Quandtile ühe kirja ka eestlane, Kambja vennastekoguduse liikmest raamatuköitja Georg Beck (1811), kellele on ainsana säilinud Quandti eestikeelne vastus (1814).

Kirjutajate motivatsiooni Quandtile eesti keeles Eestis toimuvast aru anda sõnastas Läänemaa ringkonna hoolekandja Johann Christian Neumann (1793) järgnevalt: „Sest et sa armastad sedda Ma-keelt kui ka Eesti-Marahwast, ma ollen arwanud mind sul melehead teggewad kui ma sul kirjotan ühhe Ramato Eesti Ma keele sees kirjutud.“

Lisaks Quandt nooremaga seotud korrespondentsile ja Urvaste töötajate kirjale 18. sajandi keskpaigast hoitakse Herrnhutis kolme 1845.–1846. aastal saadetud palvekirja, milles Peter Kersten ja Paul Treffner palusid kõigi Tartu- ja Võrumaa abiliste nimel abi Liivimaa kirikujuhtidelt (Võsa 2012).

Veel leidsime ühe 29. juuliga dateeritud Tudulinna kirjutatud kirja, milles palutakse noort töötajat mitte tervislikel põhjustel vallandada, sest mõisnik ei lubaks teist tema asemele panna.

Lõpetuseks

Herrnhuti Vennaste Uniteedi Keskarhiivis säilitatavad eestikeelsed tekstid annavad harukordse sissevaate 18.–19. sajandi eestlaste usuellu, vaimulikku eneseväljendusse ja keelekasutusse, samuti Saksamaalt siia tulnud hernhuutlaste tegemistesse. Säilinud on raamatutõlkeid, elulugusid ja kirju – eestikeelseid originaale siiski suhteliselt vähe võrreldes saksa keelde ümber pandud materjalidega. Lõunaestikeelseid käsikirju on rohkem kui põhjaestikeelseid.

Herrnhuti arhiivimaterjale on varem kõige põhjalikumalt uurinud Voldemar Ilja, aga teda ei huvitanud säilinud materjalide keel, sest ta tegeles vennastekoguduse ajalooaga. Niisiis polnud tänini teada, kas ja kui palju

on Herrnhuti arhiivis talle eestikeelset materjali. Vaatasime süstemaatiliselt läbi kirjavahetuse kaustad ning leidsime 17 eestikeelset kirja ning 47 eesti-keelseid lauseid, fraase või sõnu sisaldanud kirja. Kakskeelsete kirjade autorid on sakslased ja ka eestikeelsetest kirjadest 9 on saatnud sakslased.

Kõige mahukam eestikeelne käsikiri Herrnhutis on Johann Arndti teose „Sest Tõisitsest Kristlikkust ellust“ lõunaestikeelne tõlge 18. sajandist. Vanim dateeritud eestikeelne allikas on Urvastest pärit Rüütli Johhani 1779. aastal Herrnhuti saadetud kiri. Samast ajajärgust on ka Matsi Jaani elulugu (u 1718–1794). Kaudsetel andmetel võib väga vanaks, 18. sajandi keskpaigast pärinevaks pidada veel üht Urvaste vennastekoguduse vanemate kirjutatud kirja. Dateeritud kirjadest umbes pool pärineb 18. sajandist, ülejäänud 19. sajandi esimesest poolest.

Enamasti on eestlaste läkitatud eestikeelsed tekstid tõlgitud saksa keelde ja arhiivi on võetud just tõlked, mitte originaalid. Selline tõlge on näiteks Matsi Antsu ja Mikko Johhani kiri Zinzendorfile 1751. aastast. Materjali analüüsi ja süstematiseerimise muudabki keerukaks asjaolu, et käsikirjalised raamatud, elulood ja sageli ka kirjad pole dateeritud ning tegu võib olla hilisemate ümberkirjutuste, mitte originaalidega.

Kirjandus

- Beyer, Jürgen 2005.** Herrnhutische Lebensläufe aus Est- und Livland (ca. 1730–1850). Eine Erzähltradition. – Hrsg. von U. Sträter. *Alter Adam und neue Kreatur. Pietismus und Anthropologie. Beiträge zum II. Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2005.* Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftung Halle im Max Niemeyer Verlag, 337–344.
- Hinrikus, Rutt 2010.** Eesti autobiograafilise kirjutuse kujunemisest 18. sajandist Teise maailmasõjani. – *Methis. Studia humaniora Estonica* 4 (5/6), 20–37.
- Ilja, Voldemar 1995.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Ilja, Voldemar 2005.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) 1750–1765. Tallinn: Logos.
- Kirjad II** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa 1996. *Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Teine köide 1819–1820.* Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

- Kröger, Rüdiger; Claudia Mai; Olaf Nippe 2014.** Das Unitätsarchiv. Aus der Geschichte von Archiv, Bibliothek und Beständen. Herrnhut: Comenius-Buchhandlung.
- Laur, Mati 2018.** Hernhuutus. – Eesti kiriku- ja religioonilugu. Koost ja toim Riho Altnurme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 182–188.
- Lukas, Liina 2024.** „Mein Herz bewegt sich in mir“. Von den pietistischen Erbauungsgeschichten bis zu den sentimental Volksbüchern. – Paškevica, Beata. Proceedings of the national library of Latvia. Pietism in the Baltic History – current issues and case studies (17th–20th century). Riga: National Library of Latvia, 65–80. DOI: 10.52197/IWMZ8361.
- Prillop, Külli 2025.** Eestlane ja tema raamat 300 aasta eest. – Sirp, 14. märts, 10. <https://www.sirp.ee/eestlane-ja-tema-raamat-300-aasta-eest/>.
- Põldmäe, Rudolf 1938.** Hernhuutlikud elulookirjeldused. – Eesti Kirjandus 9, 385–403.
- Põldmäe, Rudolf 1939.** Mango Hans. – Eesti Kirjandus 9, 389–406.
- Põldmäe, Rudolf 1940.** Eesti ainestik Vennaste-uniteedi arhiivis Herrnhutis Saksa maal. – Ajalooline Ajakiri 2, 73–84.
- Põldmäe, Rudolf 1981.** Mango Hansu probleem. – Keel ja Kirjandus 10, 596–603.
- Põldmäe, Rudolf 2011.** Vennastekoguduse kirjandus. Tartu: Ilmamaa.
- Vinkel, Arne 1993.** Adam Koljo küsimus. – Looming 4, 569–571.
- Võsa, Aira 2012.** Vennastekoguduse mõju eestlaste eneseteadvusele: kolm palvekirja aastatest 1845–1846. – Ajalooline Ajakiri 3/4, 239–268.

Arhiiviallikad

Herrnhuti Vennaste Uniteedi Keskarhiiv (Unitätsarchiv Herrnhut):

NB.VII R.3 322 Sest Tõisitsest Kristlikkust ellust

LL R.22.43.10.a Lebensläufe. Matsi Jaan

R.19.G.a.10.b Visitationsberichte von Johann Christian Quandt

R.19.G.a.14.12 Bittschriften des National-Gehilfen des Dörptschen-Werroschen Kreises an Assmuth und Heller und das livländische Provinzial-Konsistorium in Riga und deren Antworten, 1845.46

R.19.G.a.a.17.a Briefwechselln mit Adligen und Freunden aus Livland 1735–1756

R.19.G.a.a.17.b Briefe von Pastoren in Livland und Russland und von deutschen und estnischen Geschwistern 1730–1755

- R.19.G.a.a.18.a Allgemeiner Briefwechsel mit Livland 1730–1757
- R.19.G.a.a.18.b Allgemeiner Briefwechsel mit Livland 1758–1776
- R.19.G.a.a.18.c Allgemeiner Briefwechsel mit Livland 1777–1792
- R.19.G.a.a.18.d Allgemeiner Briefwechsel mit Livland 1793–1796
- R.19.G.a.a.18.e Allgemeiner Briefwechsel mit Livland 1797–1802
- R.19.G.a.a.19.a Allgemeiner Briefwechsel mit Livland 1803–1808
- R.19.G.a.a.19.b Allgemeiner Briefwechsel mit Livland 1809–1815
- R.19.G.a.a.19.c Allgemeiner Briefwechsel mit Livland 1816–1825
- R.19.G.a.a.19.d Allgemeiner Briefwechsel mit Livland 1826–1843
- R.19.G.a.a.19.e Allgemeiner Briefwechsel mit Livland 1844–1856

Külli Prillop and Annika Viht: Estonian-language texts in the Unity Archives of the Moravian Church in Herrnhut

The Estonian-language texts preserved in the Unity Archives of the Moravian Church in Herrnhut offer insights into the religious life, language use, and spiritual self-expression of Estonians in the 18th and 19th centuries. Until now, the focus has been on the history of the Moravian Church, rather than its linguistic heritage. Our study focused on Estonian-language manuscripts and letters found in the archives. We found 17 letters in Estonian and 47 letters in German that contain Estonian words, phrases, or whole sentences. The oldest dated source in Estonian is a letter from Rütli Johhan from Urvaste (1779); the biography of Matsi Jaan is from around the same time. A letter written jointly by the elders of the Urvaste congregation dates from the mid-18th century. The most voluminous manuscript is a translation of Johann Arndt's work *Vier Bücher vom wahren Christentum* into a South Estonian. Most of the texts sent by Estonians have been preserved in the archives as German translations, which makes finding the Estonian originals and conducting linguistic research difficult, but also very valuable.

